

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ЛИКВИДЛИЛИГИНИНГ ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ ВА УНИ ТАЪМИНЛАШ ШАРТЛАРИ

Янгибоев Рустам Бердиярович

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети тадқиқотчиси

Жаҳон иқтисодий амалиёти шуни кўрсатадики, банклар вужудга келгандан буён уларда ликвидлик муаммоси мавжуд. Яъни банклар фаолиятининг самарадорлиги - мижозлар олдидаги мажбуриятларни ўз вақтида бажара олиши билан белгиланади. Тарихдан маълумки, пул алмаштирувчи саррофлар ўз мажбурияти ва қарзларини тўлай олмаса ёки топшириқдарни бажара олмаса, уларнинг столлари синдирилган ва “banco rotto”, деб эълон қилинган. Бизнинг юртимизда ҳам иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида банкларни бошқариш жараёнида ликвидликни таъминлаш долзарб бўлиб қолмоқда.

Ликвидлик тижорат банклари фаолиятида энг асосий тушунчалардан биридир. Ликвидлик тижорат банклари ишончлилиги ва барқарорлиги асосини ташкил этади ва уларнинг тўловга қобилиятли бўлишига замин яратади. Банклар ликвидлиги уларнинг тўлов қобилияти ва ишончли бўлишини таъминлашда зарур категория ҳисобланади.

Шу ўринда банкларнинг ликвидлиги, тўлов қобилияти ва ишончлилиги тўғрисида фикр билдирсак. Тижорат банкларининг мижозлар ва кредиторлар олдида ўз имиджини сақлаб қолиши учун энг аввало уларнинг ликвидлиги ва тўлов қобилияти мустаҳкам бўлиши лозим.

Банк ликвидлиги бўйича рискларнинг ортишига таъсир қилувчи бир қанча омиллар мавжудки, бу омиллар банк ликвидлигига алоҳида аҳамият беришни ва банк ликвидлиги бўйича хатарни доимий равишда кузатиб боришни талаб қилади. Шу сабабли банклар ўз даромадидан кечиб бўлса ҳам, ликвидликни сақлаб туришга мажбур.

Ўз навбатида, ресурслар банкларнинг даромадлилигини ошириш мақсадига йўналтирилса, унда бу банкнинг ликвидлигига таъсир кўрсатади. Демак, банкларнинг ликвидлиги ва даромадлилиги ўзаро тескари мутаносибликда намоён бўлади.

Банклар ишончилиги деганда уларнинг ўз мижозлари олдидаги мажбуриятини, яъни биринчи талаб биланоқ амалга ошириш лаёқатига эга бўлган фаолиятини тушунамиз. Ишончиликка эришиш учун эса банклар ликвид ва тўлов қобилиятига эга бўлиши лозим.

Айрим муаллифлар “тўлов қобилияти” тушунчасига банкнинг кредиторлари олдидаги ўз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ хажмда бажара олиш қобилияти деб, “ликвидлик”ка эса банкнинг пул шаклидаги мажбуриятларини ўз муддатида бажара олишини таъминлаш қобилияти, деб таъриф беришган. Ушбу ҳолатда муаллифлар тўлов қобилияти муддатида бажарилиши таъминланади дея фикр билдирганлар. Тўлов қобилиятига эга банк деганда ўз мажбуриятларини тўлиқ бажариш лаёқатига эга бўлган банк тушунилади. Ўз муддатида мажбуриятини бажарадиган банк ликвид хисобланади.

Муаллифларнинг юқорида келтирилган таърифларида “ликвидлик” ва “тўлов қобилияти” категорияларига муносабат билдирилиб, чалкашликка йўл қўйилган. Демак, ушбу тушунчаларни таърифлаётганда уларнинг бажарилиш муддатида алоҳида аҳамият қаратмоқ лозим.

Ликвидлик - банк мажбуриятларни керакли вақтда, яъни талаб этилган вақтда бажара олиш қобилиятидир. Тўлов қобилияти эса банк мажбуриятларини бажара олиш қобилиятидир. Агар банк депозитларни қайтариш вақти етганда бажара олмаса, у вақтинчалик ликвид бўлмайди, лекин банкка маблағлар тушгандан кейин у тўлай олади ва ўзининг ликвидлигини тиклайди. Ушбу вазифани банклар ташқи қарзлар эвазига ҳам амалга оширишлари мумкин. Ўз вақтида банк мажбуриятларини бажара олмаслиги банкнинг тўлов қобилиятига таъсир этмайди. Тўловга қобилиятли банк у эртами, кечми ўз мажбуриятларини албатта бажаради.

Ликвид банк эса, ўз муддатида мажбуриятларини бажарадиган банкдир. Банк амалиёти кўрсатишича, қисқа вақт мобайнида банклар ўз зиммасидаги мажбуриятларини бажариши орқали рақобат шароитида мижозлари ва имиджини сақлаб қолади. Мижозларни йўқотмаслик ва келгусида янги мижозларни жалб қилиш орқали банклар даромад манбаини ошириб, самарали фаолият юритишни давом эттиради, чунки банкларнинг барча операциялари *фақат ва фақат мижозлар* учун бўлмоғи лозим.

Тижорат банклари ликвидлигининг назарий асосларини таҳлил қилиш учун унинг луғавий маъносини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Ликвидлик атамаси латинча “Liquidus” сўзидан олинган бўлиб- “оқувчан”, “суюқлик”, “ўзгарувчан” деган маъноларни англатади. Тушунчанинг иқтисодий моҳиятидан келиб чиқадиган бўлсак, бу моддий қийматликларнинг ва бошқа активларнинг тезда сотилиши ва пулга айланишини ифодалайди.

Машҳур америкалик иқтисодчи П.Роуз “... банк маблағларини ўзига мақбул нархларда ҳамда айнан шу маблағлар зарур бўлганида жалб эта олса банк ликвид хисобланади” дея изоҳ беради. Умуман олганда, банк ликвидлигини маблағлар жалб этиш орқали таъминлаш мумкинлигига эътибор қаратган. Бизнинг фикримизча, ушбу келтирилган таъриф бироз тор маънода қўлланилган. Амалиёт кўрсатишича, банклар дастлаб ўз активларига таянади, активлардан самара кам бўлганда эса четдан ресурслар жалб этишлари ва ликвидлигини таъминлашлари мумкин. Бундан ташқари, банклар ушбу маблағларни фақат жалб этиш учун эмас, балки ўзида мижозларнинг мажбуриятларини бажариш учун маблағлар мавжуд бўлмаганида жалб эта олиши орқали белгиланиши тақозо этилади.

Таниқли олим Ж.Синки банклар ликвидлигини қуйидагича талқин этган: “... банк ликвидлиги асосан депозитлар ва кредитларга бўлган талабни қондиришга, лаёқатли бўлиши учун кераклигини билдиради. Кутилмаган ўзгаришлар банкка ликвидлик муаммосини келтириб чиқаради”. Ушбу таъриф эса, аксинча кенгрок тарзда, банк олдида турган

нафақат депозитлар, колаверса, мижозларнинг кредитларга бўлган талабларини қондиришни назарда тутган.

Россиялик иқтисодчи олимлардан О.И.Лаврушин шундай ёзади: “... ликвидлик умумлашган кўрсаткичлардан бири бўлиб, банк фаолияти ишончилигини кўрсатади. Агар мижозлар олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида ва ҳеч қандай йўқотишларсиз бажара олса, банк ликвид ҳисобланади”. Ушбу таърифда иқтисодчи банк активлари ликвидлигига асосий эътибор қаратган. Амалда банк ликвидлик талабини доимо мавжуд активлари ҳисобига эмас, балки банклараро кредит ресурслари бозоридан ресурс жалб этган ҳолда ҳам бажариши мумкин.

Г.Н.Белоглазова эса: “ликвидлик - бу банк соғломлигини кўрсатувчи индикатор, бу борада муаммолар пайдо бўлиши унинг бузилганлигини кўрсатувчи биринчи ташхисдир”, - дейди. Ушбу иқтисодчи олим банклар ликвидлиги Марказий банк томонидан назорат қилинишини инобатга олган ҳолда фикр билдирган. Ҳар бир банк ўз ликвидлиги ва мижозлари учун курашади ва уларни йўқотмасликка ҳаракат қилади.

Профессор Н.В.Колчина ликвидликка “жорий мажбуриятларни исталган пайтда тўлай олиш”, тўловга лаёқатлилик эса “узоқ ва қисқа муддатли маблағлар бўйича мажбуриятларни вақтида бажара олиш” деб изоҳ берган.

Е.П.Жарковская банк ликвидлигига қуйидагича таъриф берган: “Банк ликвидлиги банкнинг ўз вақтида, тўлиқ ва минимал йўқотишлар билан мажбуриятларини бажара олишидир. ... тўловга лаёқатлилик тушунчаси эса банкнинг тўлов бўйича мажбуриятларни ўз вақтида ва тўлиқ бажариши тушунилади ...”.

Адабиётларда ликвидлиikka қуйидагича таърифлар беришган. **Ликвидлик** - банк мажбуриятларини бажариш ва активлар ўсишини молиялаш билан биргаликда депозитлар ва қарз маблағлари даражасининг пасайишини самарали бошқаришни билдиради.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, банк ликвидлигига қуйидагича таъриф беришимиз мумкин:

Банк ликвидлиги - бу банкнинг юзага келган мажбуриятларини қоплаш мақсадида тезкор равишда ва минимал харажатлар билан ўз активларини пул маблағларига айлантира олиш қобилияти ҳисобланади.

Банкнинг тўловга лаёқатлилиги - банк капиталига зарар етказмаган ҳолда аниқ бир санагача барча мажбуриятларини тўлиқ қоплай олиш қобилиятидир. Демак, банк ликвидлиги - бу банкнинг жорий ва келгуси мажбурият ва тўловлари, кредит бўйича мижозлар талаблари бажарилишини ўз вақтида ва миқдорда, активларни ҳеч қандай зарар кўрмасдан нақд пулларга айлантириши ёки мақбул нархларда ресурс сотиб олиш қобилиятлари йиғиндисидир.

Ликвидлик ҳолатини самарали кузатишга ҳамда фавқулодда ҳолатлар учун етарли даражада амалий ҳаракат режасини ишлаб чиқишга қобилиятсизлик аксарият ҳолларда банкларни ликвидлик инқирозга, ҳатто банкротликка олиб келади. Ликвидлиги паст бўлган воситаларга узоқ муддатларга қўйилган маблағлар ҳисобидан қисқа муддатли ликвидликка бўлган эҳтиёжларни қондириш ва юқори фойда олиш ўртасидаги мувозанатни сақлаш банкни бошқаришнинг асосий компоненти ҳисобланади.

Банклар ликвидлигини объектига кўра қуйидаги турларга ажратиб таҳлил қилишимиз мумкин:

Банк активлари ликвидлиги деб банк активларининг тез ҳамда ҳеч қандай йўқотишларсиз пул маблағларига айланиш қобилиятига айтилади. Банк активлари қанчалик ликвид бўлса, уларнинг четдан ресурсга эҳтиёжи шунча кам бўлади ҳамда банклар мавжуд ликвид активлар доирасида ўз мажбуриятларини бажаради. Бу ерда банклар қўшимча ҳаракат қилишига ўрин қолмайди. Яъни қўшимча ресурс жалб қилинмайди ва бу энг арзон усул ҳисобланади. Лекин масаланинг иккинчи томони шундан иборатки, банк активлари ликвидлиги юқори бўлиши унинг даромадлилигига тескари

мутаносибликда бўлади. Шунинг учун банклар ўз ликвидлиги ва даромадлилигини самарали бошқаришлари лозим.

Банк пасивлари ликвидлиги - банкларнинг ресурсларга эhtiёж сезилганда етишмаётган ресурсларни тезда жалб қилиш ва улар бўйича харажат қилинадиган фоизларини тўлай олиш қобилиятидир.

Банк баланси ликвидлиги - банк активлари тезда пул маблағларига айланган ҳолда унинг пасивларидаги муддатли мажбуриятларини қоплаш қобилиятига эга бўлган банкларнинг балансига айтилади.

Банк тизими ликвидлиги деганда мамлакатнинг бутун банк тизими ликвидлиги тушунилади. Бутун банк тизими ликвидлигини Марказий банк марказлашган тартибда, яъни барча банкларга турли ликвидлик меъёрларини ўрнатиш, электрон тўлов тизимининг самарали механизмини яратиш, мамлакат ҳудудида пул муомаласини тартибга солиш, шунингдек, пул-кредит сиёсатининг асосий дастаклари билан назорат қилиш орқали таъминлайди.

Банк активлари ликвидлик даражасига кўра уч асосий гуруҳга бўлинади:

1-даражали тезда пулга айланадиган юқори ликвид активлар:

а) кассадаги ва йўлдаги нақд пуллар, қимматбаҳо тошлар, монета, чеклар ва бошқа пул ҳужжатлари;

б) МБ вакиллик ҳисобварағидаги маблағ қолдиқлари;

в) “Ностро” ва “Востро” ҳисобварағи қолдиқлар;

г) мажбурий резервлар ҳисобварағи бўйича маблағлар қолдиғи;

д) қимматли қоғозлар, хазина векселлари, давлат облигациялари,

Марказий банкнинг қимматли қоғозлари ва облигациялари.

2-даражали пулга айланиши мумкин бўлган ликвид активлар:

а) берилган кредитлар (жумладан, банклараро ҳам);

б) ўз инвестициялари;

в) бошқа қимматли қоғозлар, муддати 30 кунгача бўлган дебиторлар;

3-даражали ноликвид (паст ликвидли) активлар:

- а) муддати ўтган ссудалар;
- б) муддати ўтган фоизлар;
- в) суд аралашуви билан ўзлаштирилиши кўзда тутилган ссудалар;
- г) тугалланмаган ишлаб чиқариш;
- д) асосий воситалар киради.

Ликвидлик динамикаси ёки резервларнинг ортиқчалигига уч омил таъсир этади:

-жамғармаларнинг ўсиш ёки камайиши туфайли маблағларни тўплаш ёки сарфлаш;

-кредит ва инвестициялар ҳажмининг ошиш ёки тушиши оқибатида маблағларни тўплаш ёки сарфлаш;

-жамғармаларнинг ўсиш ёки камайиши туфайли мажбурий захиралар ҳажмининг ошиши ёки тушиши.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банклари ликвидлигини самарали бошқариш муҳим масала бўлиб, ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида тижорат банкларининг ликвидлилик ҳолатини тартибга соладиган қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Банковские риски. под ред. О.И. Лаврушина, Н.И. Валенцевой; Финансовая академия при Правительстве РФ. -2-е изд., стереотип.. -М.: КноРус, 2024. -232 с.
2. Валенцева Н.И. Организация деятельности коммерческого дело: учебно методический комплекс. - Москва: 2022.-40с.
3. Лаврушин О.И. Банковское дело: учебник. 2-е изд. Перераб. и доп. / О.И. Лаврушина. - Москва: КноРус, 2008. – 768 с.
4. Печникова А.В. Банковские операции. Учебник. –М.: ФОРМ:ИНФРА-М, 2023. -393 с.

5. Платонова И. Валютное регулирование в современной мировой экономике. – М.: МФА, 1999. – 256 с.

6. Роуз П.С. Банковский менеджмент. Пер. с англ./ П.С. Роуз. – Москва.: Дело, 2001. – 796 с.

7. Джозеф Синки. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. – М.: МФА, 2007. – 765 с.

8. Банковская система и новые финансовые технологии – вместе от кризиса к устойчивому развитию: сборник научных работ студентов и магистрантов / кол. авторов; под редакцией проф. Н.Э. Соколинской, доц. В.Е. Косарева. - Москва: РУСАЙНС, 2020. –104 с.